

Opponensi vélemény

Ugrai János: *A „protestáns arany szabadság” haszna és ára. A tiszáninneni református kultúrrégió és az iskolázás 1781 és 1860 között*

című akadémiai doktori értekezéséről

Az oktatás mint az intézményes nevelés tárgykörének kutatása erős hagyománnyal rendelkezik a magyar történettudományban. Az iskolázásnak az abszolút monarchiákhoz köthető mind szélesebb körben való terjedésével az oktatás szerepe is a tudományos érdeklődés homlokterébe került. Elég csak röviden utalni Fináczy Ernő, Marczali Henrik, Kármán Mór, Kornis Gyula, Fallenbüchl Zoltán, Kosáry Domokos műveire, mint a téma klasszikusainak munkásságára. Kezdetben elsősorban a kormányzati szándék vagy cél és ez ehhez illeszkedő eszközök, az oktatás módszere, az intézményrendszer és az általa közvetített ismeret vagy műveltség képezte a kutatások tárgyát. Ez az irány elsősorban levéltári és korabeli nyomtatott forrásokra támaszkodott. E korszak jellegzetes műfaját képezték az iskolatörténetek, amelyek az egykori meghatározással élve felsőbb, azaz közép- és főiskolák történetét dolgozták fel – az esetek többségében szakmailag magas színvonalon. Ezzel némileg párhuzamosan haladt a pedagógiai eszmék és módszerek történetének megírása, a nevelés eszmetörténete keretébe, amely irány kapcsán ugyancsak Fináczy, majd jelentős szünet után Mészáros István és a Németh András–Pukánszky Béla szerzőpáros kézikönyveit kell elsősorban említeni. Az utóbbi két-három évtizedben került sor az iskolázás és az iskolázottság, vagyis az oktatás társadalomra gyakorolt hatásának módszeres történeti vizsgálatára. Az ezredfordulótól pedig különösen erős érdeklődés nyilvánul meg a pedagógusi hivatások képzése és szakmásodása, az oktatói-nevelői professzionalizáció folyamatai iránt. Ugrai János a doktori cím elnyeréséért benyújtott értekezésében e kutatási tradíciókat és kurrens megközelítéseket ötvözi, figyelemre méltó eredményeket érve el, amely mögött negyedszázados szakadatlan munkálkodás áll.

E munka célja választott tárgyának sokoldalú körbejárása, egy – általa *felekezeti kultúrrégió*nak nevezett – területi-társadalmi entitás több szempontú leírása és működésmódjának elemzése egy sajátosan egyedi időszakban, az ún. *protestáns arany szabadság* korában. Az értekezés műfaji besorolása nem könnyű, és ezt a szerző sem határozza meg egyértelműen. Leginkább egy korszerűsített, komplex szemléletű megújított iskolatörténeti monográfiának nevezhetjük – ahogy a szerző azért utal erre (24, tézis 6). Hogy ez pontosan mit is jelent, a következők során nyer értelmezést, a műfaji alternatívák latolgatásával együtt.

A meglehetősen terjedelmes értekezés törzsszövege több mint 600 oldal, amelyhez 100 oldalas bibliográfia, valamint 70 oldalas függelék tartozik, a lábjegyzetek száma meghaladja az 1600-at. Az értekezés szerkezetét tekintve azt látjuk, hogy a törzsszöveg a bevezető és a történelmi keretet bemutató fejezeteken túl három nagy tematikus egységre tagolódik, végül a munkát egy meglehetősen szűkre szabott (mindössze 15 oldalas) összegző fejezet zárja.

A munkája célját a következőkben határozta meg a jelölt: annak eldöntése, hogy az adott református kultúrrégió aktorai javukra tudták-e fordítani a „protestáns arany szabadsággal” beköszöntő széles körű autonómiát a meginduló, majd fokozódó modernizációs–szekularizációs nyomás idején. E célból veszi vizsgálat alá egy nyolc évtizedes időszakban a tiszáninneni református kultúrrégió „viszonyának alakulását iskolához, iskolázáshoz, oktatási modernizációs törekvésekhez és pedagógiai reformgondolatokhoz” (9). E cél megvalósítási módját és tudományos eszközeit alaposan taglalja az első négy, bevezető fejezetben.

Célkitűzése ambiciózus, ami eleve komplex megközelítést és ehhez illeszkedő forrásokat és módszertant igényel. Ilyen eszköztárat az iskolatörténet nagy múltú kutatási tradíciójának korszerűsítésével látja kialakíthatónak. Ennek eredményeként hármass követelményt állít a megújított műfaj elé (24–25): a) „kettős kötődés”: azaz az iskolatörténeti monográfiának egyszerre kell figyelembe vennie a pedagógiai és a történettudományi megfontolásokat; b) léptékváltás: helyi viszonyokon túli relevancia meghatározása; c) dimenzióváltás: a tárgyalásban szükséges az egyes tudományterületek (aldiszciplinák) változtatása, abból a célból, hogy ne maradjon az elemzés csak az egyiknek a foglya. Ezeknek megfelelően alakította a három, lényegében azonos terjedelmű nagy tematikus részét az értekezésnek.

Az első a Sárospataki Kollégium intézménytörténete, *Gyarapodás – modernizáció – térvésztes* címmel. Ez a rész áll legközelebb a hagyományos iskolatörténetekhez: tárgyalja az anyagi erőforrások alakulását és a kollégium építkezését, a diákok számának, felekezeti, földrajzi és származási összetételének változását a vizsgált időszakban. Majd a kollégium működésmódja és irányításának bemutatás kerül sorra. Végül azokat az ebben a tradicionális szervezeti struktúrában beálló kedvezőtlen változásokat veszi számba a szövegrész, amelyek a kollégiumi modell további fenntartásának lehetőségét kérdőjelezzik meg.

A második tematikus rész neveléstörténeti megközelítésű (*Lépéstartás – úttörés – távolságtartás*). Az oktatásban közvetített tartalom, műveltség és tudás, valamint ezek átadási módszere felől tárgyalja a kollégium működését. Eszerint a fő képzési célok és területek, valamint a hozzájuk rendelt tartalmak és metódusok elemzését végzi el a szerző, a tantervek, tantárgyak, tankönyvek, oktatási programok és tervezetek, valamint az oktatók intellektuális felkészültsége terén. Ez azért is alaposan feltárható, mert a pedagógiai kérdések körüli diskurzusok ebben az időszakban kezdenek megjelenni a sajtóban.

A harmadik tematikus része az értekezésnek társadalomtörténeti nézőpontból íródott, és a prozopográfia vagy kollektív életrajz módszerét alkalmazza (*Szolgálat – hivatás – karrier: tanulmányi utak és karriermintázatok*). Itt az egykori diákok által végigjárt utak rekonstruálása történik, mind a kollégiumon belüli, mind a kollégiumban szerzett műveltséggel-tudással történő érvényesülés kollégiumon kívüli szakmai állomásain keresztül. Ezt számos digitális adatbázis létrehozásával végezte el a jelölt. Ezek a felekezetsajátos forrásadottságok miatt is rendkívül munkaigényes adatbázisok és elemzéseik már eddig is igen sok felhasználói hivatkozást mutatnak. Igazi jelentőségük azonban a professzionalizáció folyamatainak nyomán követésében mutatkozik. Azok a jellegzetes pályák és ezek közötti útelágazások kerülnek bemutatásra, amelyek meghatározták, hogy milyen hivatást választottak a tanult pataki diákok, milyen működési területen, tanítóként, tanárként, avagy lelkesként tevékenykedtek.

A következőkben a dolgozattal kapcsolatos főbb megállapításaimat ismertetem.

A megújítani szándékolt iskolatörténettel szemben támasztott hármass szerzői követelmény határozottan érvényesül a tematikus fejezetekben, a három rész több logikai vetületben kapcsolódik egymáshoz, egységes és terjedelmes szöveggörpust képezve határozott monografikus jelleget ad az értekezésnek. Ez alapján nevezhetjük komplex iskolatörténeti monográfiának azt az Ugrai által kidolgozott eljárást, amellyel az értekezés alapkérdésére végül választ ad. Ennek az eljárásnak a lényege, hogy egyesíti a pedagógiatörténet eszmei-tartalmi szempontjait a szűkebb oktatástörténet megközelítésével, és ennek során egy intézmény vagy szervezet hagyományos intézménytörténeti vizsgálatán messze túllépve, az adott intézmény környezetének, vagy még inkább hatókörének, elemzését is bevonta kiterjedt feltáró munkájába. Ennek során tehát nemcsak a kollégiumot magát, hanem a kollégiumra ható fenntartó-működtető anyagi és személyi erőket, valamint a nagyiskola működésének hatástörténetét, a kibocsátott tanult ifjak pályájának alakulását együttesen vette górcső alá. Ehhez vizsgálnia kellett az egyházkerületi szervezetrendszer részét képező tanítói és lelkeszi

hivatalok betöltésének a kollégiumhoz szorosan kapcsolódó gyakorlatát. Ehhez az elsődleges források mély és intenzív feltárására volt szüksége. Ezek elemzése során pedig szükségszerűen váltott tudományterületeket és léptéket. Vizsgálata kiegyensúlyozottan irányult az intézmények, gondolatok, egyének és csoportok viszonyrendszerére. Mindezt pedig térben kiterjedten és időben jól behatároltan tudta elvégezni, ami erős állítások megtételére adott lehetőséget számára. Az értekezés egyik legfőbb érdemének ennek a megközelítési módnak az ellátási régióra is kiterjesztő megújítását tartom. A másik legfőbb érdemének pedig az ezzel a megközelítéssel elért eredményt. Ez az én olvasatomban a pataki kollégium utolsó fénykorának, utóbb lassú korszerűtlenné válásának részletes bemutatása, és az ennek a háttérben ható okok feltárása. A korábbi két évszázadban sikeresen működő régi iskolatípus, az összetett iskolaszervezetet képező kollégium végső kibontakozása az ún. aranyszabadság időszakában történt, amit a modernizáció és szekularizáció újabb nyomása alá kerülve a fokozatos térszűkítés követett. A protestáns felekezeti identitás megőrzésének korábban talán legsikeresebb intézménye, a kollégium az intézményi szakszerűsödés kényszere miatt ugyanis a korszak végére egyre inkább kezd veszíteni jelentőségéből. Annak ellenére is, hogy sokáig sikeresen tudta megvédeni saját intézményi érdekeit a fenntartó egyházi főhatóság és a feltörekvő konkurens központ, Miskolc ellenében. Összességében a vizsgált, a többi református egyházkerületnél kisebb területű tiszáninneri református kultúrrégiót zárt, autark, reprodukív, bizonyos értelemben archaikus entitásként láthatjuk, amely az autonómiája növekedésével ezt a jellegét inkább erősítette mint őrizte. Eközben pedig a kollégium a korszak első szakaszában a körülményei alapján nem is igazán elvárható szellemi teljesítményeket produkált. Ez az ellentét mivel magyarázható? A peregrinációs impulzus állhatott ennek háttérben? Vagy a kibontakozó felekezeti szabadságérzet felemelő alkotóereje? Ezekre a kérdésekre a szerző nem ad egyértelmű választ. A záró fejezetben szükséges lett volna ezekben a lényegi kérdésekben határozottan állást foglalni.

Az a mód, ahogy Ugrai a pataki kollégium működését széleskörűen elemzi, modell értékűnek tekinthető abban az értelemben, hogy mintául szolgálhat a sajátos protestáns nagyiskolák, kollégiumok és líceumok többszemponútú történeti vizsgálatához, a több képzési funkciót egy összetett szervezetben ellátó oktatási intézmények és kapcsolódó hálózataik (mint a partikulák, adománygyűjtések, peregrináció, lelkeszküldés stb.) komplex elemzéséhez. Egy ilyen feladat ellátásához azonban néhány kérdés tisztázását tartom szükségesnek, illetve a továbbfejlesztés lehetőségeire teszek javaslatot a továbbiakban. Elsősorban az összehasonlítás lehetőségeinek kidolgozása és alkalmazása biztosítaná a modellszerű alkalmazást. Ezek a műveletek lehetnek intézményi és térségi szintűek, lehetnek felekezeten belüliek és felekezet köziéket egyaránt. Ezek szempontjainak és irányainak kidolgozása, az ezekhez szükséges források és adatok biztosítása a módszernek vagy műfajnak fontos értéknövelő fejlesztését jelentené.

Az összehasonlítások koncepcionális átgondolása és szisztematizálása leginkább a VII. *A diáknépesség gyarapodása és összetétele* c. fejezetre fért volna rá. Érmes lett volna tisztázni, hogy mikor mit akart a jelölt kimutatni a pataki adatok összehasonlításával. Elsődlegesen a kollégium tanulókapacitása lehet érdekes, az intézményméret, hogy az hány diák oktatására alkalmas. Erre az egyes mintaévekben kimutatott tanulói összlétszám megfelelő mutató. Ez alapján, látható, hogy a pataki és a debreceni kollégium a legnagyobb diáknépességi tanintézet a korszakban. A képzési szintek illetve tagozatok összevetése már problematikusabb. Például a Magyar Királyság és Horvátország összes joghallgatói *arányának* összevetése a pataki jogászok arányával ugyan nem érdektelen, kérdés azonban, hogy egy ilyen léptékváltó összehasonlítás mit világít meg valójában a pataki jogászképzés sajátosságait illetően. Egyik oldalon egy több mint félszáz iskolát jelentő intézményrendszer, a másikon egyetlen, noha páratlan kapacitású iskolaszervezet áll. A protestáns vagy csak a református jogászképzés összlétszámaihoz hasonlítva a pataki adatokat, már ennél lényegibb orientációhoz juthatnánk.

Az éves mintavételi adatok azonban a tanulólétszám dinamikájának vizsgálatához már kevésbé alkalmasak. Főként, ha meg akarjuk különböztetni a ciklikus és az expanziós változásokat is. Erre évenkénti, vagy legalábbis 3-5 éves gyakoriságú létszámadatok lennének alkalmasak. Itt jegyzem meg, hogy véleményem szerint az összlétszámok makroszintű, tehát országos, összfelekezeti mozgása között aligha találunk közös meghatározókat – kérdéses ugyanis, hogy voltak-e egyidejű kollektív észlelései az iskolázás rövidebb-hosszabb távú motivációinak-céljainak. További vizsgálatot igényelne, hogy kialakult-e valami egységes, nagyjából országos közvélekedés a kérdéssel kapcsolatban, amely időről-időre domináns mintát jelenthetett. (Leginkább talán a tanult állások elnyerésének esélye, ennek változása jöhetne szóba, de ez is jórészt felekezettfüggő tényező a korszakban.)

A következő nagy módszerbeli továbblépés pedig a diákok összetételének differenciáltabb elemzése lehet. Ez elé persze a forrásadottságok döntő korlátokat állíthatnak, de csak ily módon derülhet ki, hogy a létszámváltozásokat milyen hatóerők mozgatják. Egyfajta továbblépésre utal a jelölt is, amikor az összlétszám adatok összehasonlításának eredményét fogalmazza meg: „a Sárospataki Református Kollégium összlétszámának változásai élesen elütnek a legtöbb magyarországi felsőbb iskola (akadémia, kollégium, líceum) görbájától”. (214) Ugyanakkor ezzel szemben megállapítja, hogy „... a nagyobb református kollégiumok adatai kisebb megkötésekkel egy halmazba sorolhatók – mintha egységes „református iskoláztatási modellről” azért mégiscsak beszélhetnénk. Ezt hipotézisként akkor is megkockáztathatjuk, ha az intézményfejlődési sajátosságok mindhárom esetben épp elég egyedi szint kölcsönöznek a létszámváltozásnak is.” (214). Ez érdekes felvetés, amely további mélyebb elemzésre érdemes. Egy ilyen református iskoláztatási modell megalapozásaként perspektivikusan felvetődik az a kérdés is, hogy más protestáns nagyiskolák működése hasonló hatásokat fejtett-e ki a saját térségére, mint a pataki kollégium? Kovács I. Gábor kutatásai alapján ismeretes, hogy az általa református felekezeti-művelődési alakzatnak nevezett jelenségnek egyházkerületenként különböző karakterű változatai alakultak ki. E folyamatokban az anyaiskola, a kollégium szerepe a pataki modellhez viszonyítva jól vizsgálható. Különösen a „szomszédvár” Debrecen, vagy a dunántúli Pápa esetében. Emellett szóba jön az eperjesi evangélikus líceum befolyási övezetének és azon belüli társadalomszervező hatásának a pataki iskola dominálta kultúrrégióval való módszeres összevetése is. Az ilyen irányú vizsgálatnak egyik konkrét első lépése lehetne annak a tiszáninneri kerületen túlnyúló beiskolázási területnek az elemzése, amely a tiszántúli kerületbe tartozik. Ezekről a „tiszántúli, de még közelben lévő kálvinista közösségek”-ről (227) jelentős diákkontingens érkezett a reformkor időszakában a pataki kollégium elemi és gimnazista tagozatára. A belépő tógátusok esetében pedig az egész 19. század első felében többen iratkoztak Patakra, mint Debrecenbe Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből. Ennek a közös beiskolázási körzetnek, mind az egyes települések, mind a tanuló népesség csoportjainak módszeres vizsgálata megítélésem szerint ugyancsak izgalmasnak ígérkezik. Eleve felmerül a kérdés, hogy ez a terület a szóban forgó kultúrrégió része-e, ha igen akkor az egyházi tisztségek, tanító, lelkész küldését ez a fajta „áttanulás” vagy régióváltás miként befolyásolta? Ezen túlmenően a két régió közötti választás mozzanatainak feltárása az iskolázás gyakorlatának és stratégiáinak különbségeire is fényt deríthet. Általában arra, hogy milyen, az iskolázást befolyásoló hatóerők működtek ebben a közös körzetben. Ebből a szempontból jó lenne látni e terület társadalmi jellemzőit, a településtípusokat és lakosság számukat, a lakosságuk felekezeti, rendi és vagyoni megoszlását. Ugyancsak fontos az iskolák elérésének útvonalai, a távolban tanuló fiatalok ellátásának lehetőségei, mint az iskolázás terhei és költségei.

Itt említem meg, hogy a kultúrrégió áttekintő társadalomszerkezete az értekezésben nem igazán kidolgozott, nincsenek kellően taglalva például a nemesség vagyoni arányai, területi eloszlása, illetve települési koncentrációja. A dolgozat is hangsúlyozza a nemesség rendkívüli

reperenzációját a kollégium közönségében, fenntartóként is és diákként is. Fontos lenne látni e meghatározó társadalmi csoportnak a kollégiumhoz való kapcsolódási csatornáit a régióban. Érdekes lenne megtudni azt is, hogy a régióban a világi tisztségek betöltőinek milyen az iskolázottsága, vagyis azt, hogy a jelentősebb települések jegyzői, városi magasabb tisztségviselők és a megyei tisztikar tagjai, összességében a világi értelmiség, milyen mértékben tanult a pataki kollégiumban. Továbbá, hogy az ott szerzett műveltséget és tudást a régió melyik részébe táplálták vissza.

A jogi képzés kontextusának taglalásánál érdemes lett volna kitérni arra, hogy a pataki nontógátus diákok milyen mértékben juthattak el az ügyvédi vizsgáig, azaz tettek censurát és szereztek ügyvédi diplomát. Ezzel ugyanis szélesre nyílhatott az egyházi rendből kifelé vezető ajtó az akadémiai tagozat diákjai számára. E kérdések megválaszolásával megtudhatnánk azt is, hogy a jogi tagozat működése milyen, a református egyházon kívüli intellektuális területekre gyakorolt hatást – a régió belül és kívül. Hiszen a kollégium működésének eredménye az általa nyújtott iskolázottság érvényesülése a hivatási pályákon, amelyek amúgy a kultúrrégió egységének, egyben tartásának, vagyis reprodukálásának konstituáló mechanizmusát is jelentik. Ugyanakkor a régió kívülről irányuló mechanizmusok számbavétele is fontos lenne.

Végül az értekezés formai és műfaji jellemzőivel kapcsolatban teszek néhány észrevételt.

Az értekezés témájaként vállalt feladat nagyívű, több részterület forrásait kapcsolja össze, kidolgozva ennek módszereit. A dolgozat bemutatja és részletesen elemzi az oktatás pedagógia szakmai és társadalmi meghatározottságát és társadalmi hatását – egy térben és időben lehatárolt régióban. Ezt a nagy hagyományú iskolatörténetírás szemléleti és módszerbeli megújításával valósítja meg sikeresen a doktorjelölt. Mindemellett az ilyen irányultságú komplex kutatásnak és eredményeinek a megjelenítési formája, közreadási műfaja ugyancsak komoly feladat elé állította a jelöltet, amit nem mindig tudott jól megoldani. Sok fejezet túl részletes, mintegy enciklopédikus jelleggel bír, minden adatot mérlegelés nélkül felsorakoztat. Ez az írásmód részben rendkívüli terjedelmet eredményezett, az okfejtés fő iránya sokszor nehezen követhető, helyenként hiányoznak az összefoglalóan értékelő, interpretáló, valamint következtető szövegrészek. Az értekezés elemzéseinek vizualizációja ugyancsak szegényes. Eleve csak a függelékben található néhány egyházmegye térkép, de ezek nem igazán informatívak. Grafikon csak mutatóban van itt, noha például a VII. fejezet elemzéseinek követését ez nagyban megkönnyíthetné. Táblázatokat szép számban találunk a függelékben, azonban ezek kidolgozása sem mindig megfelelő. Alapvetően sokkal több szövegtől ábrára, grafikonokra és táblázatra lett volna szükség a nagyívű kutatás eredményeinek hatékony átadásához. Úgy gondolom, hogy a megújított iskolatörténeti monográfia (noha a munka pontos elnevezése további diskurzusokban dőlhet el) formai-műfaji kialakítása további fejlesztést igényel. Szemléleti komplexitása, adatgazdagsága megítélésem szerint ökonomikusabb szerkesztést, jelentősebb vizualizációt és az adattartalom egy részének törzsszövegen kívülre helyezését igényli.

Összességében a vállalt, kétségtelenül nagy ambíciójú kutatási feladathoz szükséges fogalmi apparátus, források és kutatómódszertan koherens megközelítéssé alakítása sikeres volt. Ugrai János ezzel az újszerű és igencsak munkaigényes módszerrel egy kiterjedt felekezeti-művelődési-társadalmi komplexum igen alapos elemzését végezte el egy olyan időszakban, amikor a rendkívüli idők nagy mozgásteret biztosítottak az egyes szereplőknek. Az értekezés téziseivel, főbb megállapításaival egyetértek. Vizsgálatának eredményei alapvetően megkerülhetetlen megállapításokat jelentenek mind az egyháztörténet, mind az oktatás-neveléstörténet számára, amelyek további releváns kutatási kérdésvetéseket indukálnak. Tudományos megközelítése és eljárása pedig modellértékű és jó eséllyel talál követőkre az

oktatástörténet újabb művelői között. Ennek alapján mindenképpen javaslom az értekezés vitára bocsátását, és a pályázónak az MTA Doktora fokozat odaítélését.

Sasfi Csaba, PhD (2025.05.04)

